

Сўфи Оллоёрнинг “Махзану-л мутеъин” асарида қўлланилган ижтимоий муносабатларга оид фикҳий атамалар таҳлили

ТДШИ 2-курс магистранти

Улуғбек Шоназаров

Аннотация

Ушбу мақолада фақиҳ ва мутасаввиф шоир Сўфи Оллоёрнинг (1663-1724) араб тилида ёзилган “Махзану-л-мутеъин” асарида закот масаласи билан боғлиқ фикҳий атамаларнинг қўлланилиши масалалари ёритилган. Чунончи, асарда бошқа атамаларга нисбатан кўпроқ учрайдиган фикҳий атамалар — ўлчов-меъёрни англатувчи нумеративлар аниқлик ва изчилликбилан таҳлил қилинган. Зеро меъёр-ўлчов маъносини англатувчи фикҳий масалаларни ифодалашда, чегара, ўлчам ва миқдорни аниқ тушунтириб беришда асарда келадиган нумеративларнинг аҳамият катта.

Араб тили ўрта асрларда Европада лотин тили сингари, мусулмон Шарқида дин ва фан тили сифатида муҳим ролини ўйнади. Айниқса, ислом динининг дунё динлари даражасига кўтарилиши ва Араб халифалигининг жуда катта минтақага тарқалиши сабабли араб тилидаги кўплаб сўзлар Шимолий ва Марказий Африка, Европа, Жанубий-Шарқий Осиё халқлари тилларига кириб борди. Р.Р.Эльсабрутининг ёзишича, араб тилининг грамматик тузилишида исломдан олдинги икки юз йилик ва исломдан кейинги тўрт юз йиллик тил заҳираси асос қилиб олинган. Бунда исломдан олдинги давр поэзияси тили ҳамда илк ислом давридаги бедуинларнинг минтақавий диалектлари катта рол ўйнаган¹. Табиийки бу жараён ислом

¹ Эльсабрути Р.Р. Проблемы арабской лексикологии // Ученые записки Казанского университета. Гуманитарные науки. Т.152. Кн.6. – Казань, 2010. – С.171.

билан, хусусан фикҳ билан қатор атамаларнинг шаклланишига ҳам катта таъсир қилди.

Фикҳ (فقه - билиш, тушуниш, англаш) – мусулмон ҳуқуқшунослиги, шариат қонун-қоидаларини ишлаб чиқиш билан шуғулланувчи ислом таълимоти, шу билан бирга мусулмон жамиятининг шариат асосида тартибга солувчи ҳуқуқ меъёрлари мажмуидир. Шу жиҳатдан олиб қараганда, мусулмонларнинг фикҳий меъёрлар бекаму-қўст англашларида бу соҳага оид лексик бойлик билан бирга махсус атамаларни яхши тушуниши, англашлари ҳам муҳим аҳамият касб этган. Ўтмишда турли минтақа ва даврларда назарий ва амалий жиҳатдан қўлланилган фикҳий атамалар қўламини эса биз бевосита бу соҳада яратилган асарлар орқалигина таҳлил қилишимиз, хулосалар чиқаришимиз мумкин. Ушбу мақолада биз фақиҳ ва мутасаввиф шоир Сўфи Оллоёрнинг (1663-1724) араб тилида ёзилган “Махзану-л-мутъин” асарида закот масаласи билан боғлиқ фикҳий атамаларнинг қўлланилишига тўхталиб ўтмоқчимиз².

Закот (زكاة؛ زَكَاةٌ) – ушбу сўз луғавий жиҳатдан асосан 1) тозалик; 2) хайр-эҳсон ва 3) ўндан бир қисм каби маъноларни билдиради. Фикҳга оид атама сифатида эса закот закот белгиланган чегарадан ўтган мол-мулкдан тозаланиш, мол-мулки тегишли ҳисобга етгандан сўнг мискинлар фойдасига бериладиган садақани англатган. Закот исломнинг 5 асосий талабларидан бири. Бўлиб, унинг миқдори 1/40 улуши (2,5%)га тенг³. Сўфи Оллоёр исломда закотнинг шаръий ҳукмларини тушунтириб беришда “Закот ва ундан бошқа нарсалар” номли фаслда тўхталиб ўтган. Унда чорвадан ва олтин-кумушдан олинадиган закот миқдори назарда тутилган.

Асарда қўлланилган чорва закоти билан боғлиқ асосий атама соимадир (سائمة). Савм (سَوْمٌ) феъли чорвани очик ерда боқишни, соиманинг кўплиги савоим (سَوَائِمٌ) эса яйловда ўтловчи чорва англатади. Фикҳ илмида эса соима бу закотга олиниши лозим бўлган ҳайвонларга нисбатан

² Бунинг учун мазкур асарнинг Шарқ қўлёзмалари маркази фондида сақланаётган 4982-рақамли қўлёзмасидан фойдаландик.

³ Исламские термины // <http://www.islam.uz/home/islamskie-terminy.html>

қўлланиладиган атама бўлиб, у далада ўтлаб юрадиган, соҳиби ундан насл ва гўшт олишни истаган, уни сотиш ва тижорат қилиш нияти бўлмаган ҳар қандай жониворнинг умумий номидир. Бунга туя, мол ва қўй, қисман эчки ҳам киритилган, шариатда улар соима ҳукмига ўтиши учун туя ва мол бир йил, қўй ва эчки олти ойдан кўп муддатда далада юрган бўлиши керак⁴.

Жониворларнинг ёши ва балоғатга етиши масаласи закот ва унинг миқдори белгиланишининг асосий шартидир. Шу сабабли муаллиф соима ҳукмига кирувчи жониворларнинг ёшига нисабатан айтиладиган атамаларга алоҳида шарҳ бериб ўтган. Унга кўра закот белгиланишига таъсир қилувчи жониворларнинг ёши қуйидаги тартибда белгиланиши лозим.

табиъа – жониворнинг балоғатга етиш ёши. Фикҳий асарларда бу атама замирида 5 ёшлик туя, 2 ёшлик мол ва 1 ёшлик қўй тушунилан.

мусинна – табиъага ёшидаги жониворга бир ёш қўшилган ҳолати. Яъни, мусинна бу олти ёшлик туя, уч ёшлик мол ва икки ёшлик қўйдир.

бинтимахоз – мусинна ёшига бир ёш қўшиш, яъни туя етти ёш, мол тўрт ёш, қўй уч ёш.

бинтилабун – бинтимахоз ёшига бир ёш қўшиш, унга кўра туя саккиз ёш, мол беш ёш, қўй уч ёш бўлади.

ҳиққа – бинтилабун ёшига бир ёш қўшиш, унга кўра туя тўққиз ёш, мол олти ёш, қўй тўрт ёш бўлади.

Соиманинг истилоҳий маънолари таърифидан сўнг асарнинг “Сигир закоти ҳақида бўлим” ва “қўй закоти ҳақида бўлим” деб номланган қисмларида закотнинг миқдор ўлчовлари ҳақида ҳам тўхталган. Унда шариатда ўрнатилган тартиб қоидага кўра ўттизта молдан бир бош, қирқта қўйдан бир бош қўй закотга ажратилиши, агар қўй сони бир юз йиширмата етмаган бўлса бир бош, бир юз йигирматадан ортган бўлса, юзта қўйдан бир бош қўй берилиши айтилган⁵.

⁴ Сўфи Оллоёр. Махзану-л-мутеъин. Шарқ қўлёзмалари маркази фонди, қўлёзма №4982. – 386б-варақ.

⁵ Сўфи Оллоёр. Махзану-л-мутеъин. – 387а, 387б-варақлар.

Ёш чегараси бўйича қайси манбани олганига қараб фақх олимларининг фикрлари турли. Масалан, Бурҳониддин Марғиновичнинг “Ҳидоя” асарида *бинтимахоз* атамасига бир ёшга тўлган урғочи туя деб, Сўфи Оллоёр эса ўзининг “Маслак ул-муттақин” асарида *бинтимахоз* бу икки ёшга тўлган урғочи туя деб таъриф берган⁶. Юқорида тилга олинган атамаларнинг аҳамияти шундаки, соима туянинг сони 25 тага етгунга қадар закот миқдори қўй ёки эчки билан белгиланган. Миқдори 25 дан ортган соима туянинг закоти эса ёши аниқ бўлган урғочи туя билан белгиланган. Масалан, “Ҳидоя” асарида 25-35 бош туядан 1 та бинтимахоз, 36-45 бош туядан 1 та бинтилабун (икки ёш урғочи туя), 46-60 бош туядан 1 та ҳикқа (тўрт ёш урғочи туя), 61-75 бош туядан 1 та физаят (беш ёшли урғочи туя), 76-90 бош туядан 2 та бинтилабун, 91-120 бош туядан 2 та ҳикқа берилиши белгиланган.

Демак, “Махзану-л-мутеъин” асарида тилга олинган *табиъа*, *мусинна*, *бинтимахоз*, *бинтилабун*, *ҳикқа* атамалари аввало соиманинг ёшини фарқлашда ҳамда соиманинг сонини фарқлашда қўлланилмоқда. Шундай қилиб, урғочи туяларнинг араблар орасида қўлланилган номлари фикҳий асарларда закот миқдорини аниқ белгилашда қўлланиладиган атамага айланган.

“Махзану-л-мутеъин” асаридаги навбатдаги ўлчов-меъёрлари билан боғлиқ фикҳий атамалар олтин ва кумуш закотида бағишланган бўлимдан ўрин олган. Асарнинг ушбу бўлимида олтин (заҳаб) ва кумуш (физза)нинг закотга етиш нисоби ҳамда тақсимооти ҳақида сўз кетади⁷.

Нисоб (نِصَاب؛ نَصَبٌ) луғавий жиҳатдан 1. бошланиш, асос; 2. соп, даста; 3. цензура; 4. кворум маъноларини беради. Нисоб олтин учун 20 мисқол, кумуш учун 200 дирҳам белгиланган. Бу ерда мисқол ва дирҳам атамаларига батафсил тўхталиб ўтиш лозим. Мисқол атамаси асли римликларнинг *солид* сўзидан келиб чиққан. Солид латин тилида қаттиқ, пишиқ, маҳкам

⁶ Маргинани. Хидоя. Комментарий мусульманского права. Ответственный редактор, автор вступительной статьи и комментариев проф., д.ю.н. А.Х.Саидов. Т.1. – Т.: Узбекистан, 1994. – С.72. Сўфи Оллоёр. Маслак ул-муттақин. – Т.: Шарқ, 2012. – Б.390.

⁷ Сўфи Оллоёр. Махзану-л-мутеъин. – 391а-варақ.

маъноалрини билдирган. Мил. ав. 309 йилдан бошлаб олтин тангалар ҳам солид деб аталган. Мусулмон ўлкаларида эса ижтимоий-иқтисодий муносабатларда танга ва оғирлик ўлчов бирлиги маъноларида қўлланилган.

Динор (دِينَارٌ؛ دِينَارَاتٌ) римликларнинг пул бирилиги *денарий*дан олинган. Қадимги Римда *денарий* бирор нарсанинг ўндан бир қисм маъносида қўлланилган. Пул бирлиги сифатида илк бор мил ав. 268 йилда Рим республикасида зарб қилинган кумуш тангаларга нисбатан ҳам қўлланилган.

Дирҳам (دِرْهَمٌ؛ دَرَاهِمٌ) Қадимги Грецияда *драхма* кўп маъноли сўзлардан бири бўлиб, асли оссурийча «дараг-мана» олтишдан бир қисмни ва кумуш пул бирлиги маъноларида қўлланилган. Дирҳам фикҳ илмида у икки хил меъёр ўлчовини англатувчи атама сифатида қўлланилган. Биринчи маъноси жуда майда нарсаларнинг оғирлик ўлчов бирлиги сифатида, иккинчиси пул бирлиги сифатида⁸.

“Махзану-л-мутеъин” асарида асарида закот масаласига оид нумеративлар қуйидаги тартибда берилган:

динор - 1 динор 6 давоникқа, 1 давоник – 4 тосужга, 1 тосуж – 2 ҳаббага, 1 ҳабба – 2 шаъирага, 1 шаъира – 6 та ҳардалга, 1 ҳардал 12 фалсга, 1 фалс 6 фатилга, 1 фатил – 6 нақийрга, 1 нақийр – 8 қитмир, 1 қитмир 12 заръга тенг. Муаллиф яна бир қатор фикҳий асарлар билан танишиш асосида динорнинг бошқа ўлчов бирликларини ҳам мисол қилиб келтиради. Масалан, “Ҳижоз аҳоси орасида 1 динор 20 қийротга, 1 қийрот 5 шаъирага тенг. Шунда 1 динор 100 шаъирага тенг бўлади” деб ёзади у⁹.

дирҳам – Халифа Умар даврида белгиланган ҳисобга кўра, ҳар 10 та дирҳам 7 мисқол бўлиши керак деган қатъий белги қўйилган. Унга қадар 1 дирҳам 20 ва 12 қийрот оралиғида бўлган. 12 қийротлик дирҳам эса вазни хамсаги деб аталган. Ҳазрат Умар даврида белгиланган 7 мисқоллик дирҳам вазни сабъаги деб аталган¹⁰.

⁸ Батафсил қаранг: Хинц В. Мусульманские меры и весы с переводом в метрическую систему (перевод с немецкого Ю.Э.Брегеля) / Давидович Е.А. Материалы по метрологии средневековой Средней Азии. – Москва, 1970. – С.11-13.

⁹ Сўфи Оллоёр. Махзану-л-мутеъин. – 391а-варақ.

¹⁰ Сўфи Оллоёр. Махзану-л-мутеъин. – 391аб-варақ.

Қуйида Сўфи Оллоёр закот учун ажратиладиган динар ва дирҳам хажмидаги ўлчамларни белгилашда қўллаган айрим меъёрий атамалар таҳилилини келтириб ўтамыз.

доник (دَانِقْ؛ دَوَانِقْ) – Бир доник тўрт тосужга тенг. Доник уч хил маънода, ер сатҳи ўлчови бирлиги ($1/144$ фаддан¹¹, $29,172 \text{ м}^2$), оғирлик ўлчови ($1/6$ дирҳам) ҳамда майда пул маъноларида қўлланилган¹².

тосуж (طَسُوجْ؛ طَسَاسِيَجْ) – оғирлик ва ўлчов бирилиги. Бир тосуж доникнинг $1/4$ қисмига ёки икки ҳаббага тенг.

ҳабба (حَبَّةٌ؛ حَبَّاتٌ) – араб тилида ўсимлик дони ёки уруғи, қадимда ўлчов бирлиги сифатида тариқ дони назарда тутилган. Сўфи Оллоёр ҳаббани оғирлик ўлчови сифатида икки шаъирага тенг деб ёзади. Ҳабба икки хил ўлчовда ишлатилган, танга ўлчовида $1/100$ мисқолга яъни, $0,0446$ граммга тенг; товар ўлчовида эса $1/96$ мисқолга тенг деб олинган¹³.

қийрот (قَيْرَاطٌ؛ قَرَارِيْطٌ) – қимматбаҳо тош, ер сатҳи ва узунлик ўлчови бирлиги. Лекин ўлчови бирлиги сифатида меъёри ўзгариб турган. Ўтмишда Ироқда 1 қийрот $1/20$ мисқолга, Макка, Миср, Сурия ва Кичик Осиёда $1/24$ мисқолга ёки $1/16$ дирҳамга тенг бўлган. Қийрот Мисрда ер сатҳи ўлчов бирлиги сифатида $1/24$ фадданга ёки $175,035 \text{ м}^2$ га тенг¹⁴. Узунлик ўлчови сифатида эса $1/6$ шаъирага яъни $0,87 \text{ см}$ га тенг. Бугунги кунимизда қимматбаҳо тошларни ўлчови сифатида ишлатиладиган карат сўзи ҳам қийротдан келиб чиққан.

нақир (نَقِيرٌ) – луғавий жиҳатдан хурмо данагидаги чизик, туюлмаган мурч уруғи шунингдек, аҳамиятсиз майда нарска каби маъноларни англатади. Оғирлик ўлчов бирлиги сифатида эса бир нақийр 8 қитмирга тенг деб кўрсатилган. Бир нақир назарий жиҳатдан $1/2592$ жовга яъни $0,045$ грамм деб қабул қилинган¹⁵.

¹¹ Фаддан – ер сатҳи ўлчов бирлиги, ҳозирда Мисрда 1 фаддан $4200,833 \text{ кв м}$. га тенг.

¹² Хинц В./Давидович Е.А. – С.73.

¹³ Хинц В./Давидович Е.А. – С.42-43, 73.

¹⁴ Хинц В./Давидович Е.А. – С.24, 73.

¹⁵ Хинц В./Давидович Е.А. – С.33.

фатил (فَتِيلٌ) – фатил майда нарсалар оғирлигини ўлчашда ишлатилган бирлик бўлиб, 6 фатил фалсга, 12 фалс 1 ҳардалга, 6 ҳардал 1 жовга тенг бўлган. 1 жов эса 0,045 граммга тенг¹⁶.

шаъира (شَعِيرَةٌ؛ شَعِيرَاتٌ) – шаъира арабчада бир дона тариқ донини англатиб, оғирлик ўлчови сифатида фойдаланилган. Шаъиранинг меъёри 1/96 мисқолга, ўртача 0,05 г га тенг бўлган¹⁷.

ҳардал (حَرْدَلٌ) хантал ўсимлигининг уруғи бўлиб, ўлчов сифатида ҳаббанинг 1/70 қисмига тенг¹⁸.

фалс (فُلْسٌ؛ فُلُوسٌ) луғавий маъноси жуда ҳам арзон, арзимас нарса, фулс шаклида майда пул бирлиги сифатида ҳам қўлланилади.

қитмир (قَيْطَمِير) - 1 қитмир 12 заръга тенг, заръ (ذَرْعٌ) тирсак маъносини англатган. Форси тилида газ ёки зироъ шаклида ҳам қўлланилган.

Юқорида билдирилган фикр-мулоҳазаларга хулоса қилиби айтганда фикҳий атамалар орасида ўлчов меъёрларини англатувчи нумеративлар бошқа атамаларга нисбатан бирмунча аниқликни, ойдинликни талаб қилган. Зеро меъёр-ўлчов маъносини англатувчи фикҳий масалаларни ифодалашда, чегара, ўлчам ва миқдорни аниқ тушунтириб беришда алоҳида аҳамият касб этади.

¹⁶ Хинц В./Давидович Е.А. – С.42.

¹⁷ Хинц В./Давидович Е.А. – С.44.

¹⁸ Хинц В./Давидович Е.А. – С.43.